

UOT 2

**QƏDİM TÜRK LƏRİN İSLAMAQƏDƏRKİ DÜNYAGÖRÜŞÜ:
TANRIÇILIQ (TENQRİZM) İNANCI**

*Fəridə Səyədulla qızı Cəbrayilova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
cebrayilova_fira@mail.ru*

Açar sözlər: *türk xalqları, tanrıçılıq, tenqri, islamaqədərki dünyagörüşü, qədim türklər*

Tanrıçılıq (tenqrizm) qədim dövrdə, min illərlə təkamül nəticəsində formalaşan və inkişaf edən bir inancdır. Bu inanc Avrasiya çöllərində yaşamış prototürklərin fəthləri zamanı yaranmışdır. Məqalədə qədim türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların islamaqədərki dünyagörüşü araşdırılır, tanrıçılıq (tenqrizm) haqqında məlumatlar verilir. Müəllif türk xalqlarının müasir mədəniyyətində, dini ideologiyasında və adət-ənənələrində tanrıçılığın yeri və rolundan bəhs edir. Burada, həmçinin XXI əsrdə, dünya dövlətlərinin global mədəni məkana inteqrasiyası fonunda eyni dini inancın izlərini daşıyan türk xalqlarının vəhdətinin vacibliyi qeyd olunmuşdur.

**ДОИСЛАМСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ
ДРЕВНИХ ТЮРКОВ: ТЕНГРИАНСТВО**

Фарида Джабраилова

Ключевые слова: *тюркские народы, тенгрианство, тенгри, доисламское мировоззрение, древние тюрки*

Тенгрианство является развитым верованием, сформировавшимся в вследствие многотысячелетней эволюции в глубочайшей древности. Оно было распространено в ходе завоеваний прототюркских выходцев из евразийских степей. В статье исследовано доисламское мировоззрение древних тюрков, в том числе азербайджанцев, была предоставлена информация о тенгрианстве (тенгри). Автор рассказывает о месте наследия тенгрианства в современной культуре, в религиозной идее и в традициях тюркских народов. В статье отмечается, что в XXI веке, на фоне интеграции мировых государств в глобальное культурное

пространство, необходимо единство тюркских народов, носящих следы одинаковой религиозной веры.

PRE-ISLAMIC WORDVIEW OF THE ANCIENT TURKS: TENGRİİSM

Farida Jabrailova

Key words: *Turkish nations, Tengriism, Tengri, pre-Islamic worldview, ancient Turks*

Tengriism is a developed belief, formed in consequence of many thousands of years of evolution in the deepest antiquity. It was spread during the conquests of the proto-Turkic descendants from the Eurasian steppes. The article explores the pre-Islamic worldview of the ancient Turks, including Azerbaijanians, provided information about Tengriism (Tengri). The author tells about the place of Tengrian heritage in modern culture, in religious ideas and in Turkic people's tradition. It is noted that in the XXI century, against the background of the integration of world states into the global cultural space, the unity of the Turkic peoples bearing the same religious faith is necessary.

Türk mədəniyyəti, fəlsəfəsi və dövlətçilik tarixi islama qədər böyük inkişaf yolu keçmişdir. Türklərin tarixdə şərəfli yer tutması yalnız hərblə əlaqəli deyil. Bunun çoxlu obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır ki, onlardan ən ümdəsi türk dünyagörüşü, düşüncə tərzii ilə bağlıdır. Azərbaycan türklərinin islamaqədərki təsəvvürlərinin kökləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Daima müxtəlif mədəniyyətlərin qaynayıb-qarıxdığı ərazi olmuş Azərbaycan fərqli dinlərin formalaşdığı, çoxkonfessiyalı dövlətdir. Əslər boyu müxtəlif dinlər bu və ya digər dərəcədə yayıla bilmiş, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir.

Məlumdur ki, türk xalqları Altay dil qrupuna məxsus olub, dil və mənşə fərqi görə bir neçə qola bölünürlər:

Oğuzlar - Anadolu türkləri, azərbaycanlılar, qaqauzlar, türkmənlər, axısqa türkləri, kırım tatarları (türkləri), türkmənlər, Xorasan türkləri və s;

Uyğurlar – özbəklər, həzaralar, salarlar, uyğurlar, tuvalar, şorlar, komasin-tobollar, baraba tatarları, çulumlar və s;

Qıpçaqlar – qazaxlar, qaraqalpaqlar, qumıqlar, qırğızlar, altaylar, noqaylar ;

Bulqarlar – tatarlar, başqırdlar, qaraçaylılar, qaraimlər.

Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyət sistemində islamaqədərki dünyagörüşü və əsasən də, qədim türklərin tanrılıq ideyası mühüm yer tutur. Güclü emosional enerjini özündə birləşdirən bu inanc insanların fəlsəfi və estetik görüşlərini, həyat haqqında təsəvvürlərini, xeyirlə şərin mübarizəsini, təbiətə, təbiət hadisələrinə və cəmiyyətə münasibətini əks etdirir. Tanrıçılıqdan qaynaqlanan müxtəlif inamlar tarixin ayrı-ayrı dövrlərində transformasiyaya və modernləşməyə məruz qalmasına baxmayaraq, arxaik, itirilmiş düşüncə tərzini olmayıb, real həyatda təsdiqini tapmış və bu gün də yaşamaqda olan hadisə kimi qavranılır.

Tanrıçılıq türk və moŋqol xalqlarının islamdan öncəki dini inancı olub, təxminən 7-8 min il əvvəl Altay xalqlarının yaşadığı geniş Asiya ərazisində yaranmışdır ki, mixi yazılar da bunu təsdiq edir. Tenqri – tanrı sözünün qədim türk dillərindəki deyiliş şəkli.

Rusiyalı arxeoloq N.M.Yadrıntsev ilk dəfə olaraq 1889-cu ildə qədim türk abidələrini kəşf etdi. 1895-ci il noyabrın 25-də danimarkalı tarixçi Vilhelm Tomsen və alman əsilli rusiyalı türkooloq Vasili Radlov Orhon-Yenisey daş kitabələrindəki yazıları çözməyə müvəffəq oldular ki, ilk oxunan tenqri (tanrı) sözü idi. Daş kitabələrdəki yazılar türklərin qədim tarixə və yazı mədəniyyətinə malik olduqlarının əyani sübutudur.

Tenqri - göyü təcəssüm etdirən tanrıdır və bu sözə əksər türkdilli xalqlarda rast gəlmək mümkündür. Belə ki, tenqri altaylarda - tenqeri, yakutlarda – tanqara, tuvılarda - deer, çuvaşlarda – tura, buryatlarda - tenqeri, kalmıklarda – tenqer, xakaslarda – ter kimi səslənir.

“Tenqri” termini qədim türk mifologiyasına aiddir və güman edilir ki, e.ə. III minillikdə hun dilində mövcud olmuşdur [1, 52-53].

Əsasını tanrıçılıq (tenqrilik) təşkil edən türk mifologiyasının kökləri çox qədimdir. Mistisizm, kosmoqoniya, epik əfsanələrin ruhuna və məzmununa yaxınlıq, xalqın adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin, xüsusilə qəhrəmanlığının əksi türk mifologiyasının janr müxtəlifliyinin göstəricisidir.

Qazaxıstanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi, şair, yazıçı-türkooloq Oljas Süleymenov özünün məşhur “Az-Ya” əsərində yazır: “İndiyə qədər elmi ədəbiyyatda “tenqrilik” termini işlədilməyib. Hind, İran və semit dirlərinin anası, fəlsəfi təlim kimi xristian allahından 4 min il əvvəl dünyaya gəlmiş, bəşər tarixinin ən qədim dini, əski Misir inanclarına güclü təsir göstərmiş *tenqrilik* çoxdandır ki, öz tədqiqatçılarını gözləyir. Materialla və idrakla zəngin “Tenqrilik” kitabı yazılmış olsaydı, arxeoloqlara saxsı qırıqlarından baş açmaq nə qədər də asan olardı” [2, 243].

Tenqriçilik - mədəni fenomen, dünyagörüşü və dini ideya kimi əcdadlarımızın bizə qoyduğu mirasdır. Onu bilməmək keçmiş və gələcək nəsillər qarşısında tarixi günahdır.

Dahi dilci, filoloq və ensiklopedist, türk ruhunun tərcumani, türkçülüyün bayraqdarı Mahmud Kaşğari özünün fundamental “Divanu luğat-it-türk” əsərində min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi kimi elmdə tamamilə yeni üfqlər açaraq türk xalqlarının həm islamaqədərki, həm də islam dövründə tenqri haqqındakı dünyagörüşlərindən bəhs etmişdir [3].

Türkiyənin məşhur ictimai xadimi, şair Ziya Gökalp “Türkçülüyün əsasları” kitabında yazır: “Türklərin İslamdan öncəki dinində Gök Tanrı mükafat Tanrısıdır. Cəzalandırma işinə qarışmır. Cəza Tanrısı Ərlik xan adında başqa bir mifoloji varlıqdır. Tanrı (Allah) yalnız «cəmal» (gözəl üz, gözəllik) sifətiylə göründüyü üçün əski türklər onu sadəcə olaraq sevdilər. Allaha qarşı qorxu duymazdılar. İslamdan sonra türklərdə Allah sevgisinin üstün olması bu əski gələniyin - ənənənin davamından ibarətdir. Türklərdə Allah qorxusu çox seyrəkdir. Əski Türk dinində Türk Tanrısı barış və sağlamlıq ilahı idi” [4, 53]. https://az.wikipedia.org/wiki/Tanr%C4%B1_-_cite_note-1

Türkoloq Rafael Bezertinov tenqriyyəni türk və monqol xalqlarının dini hesab edərək yazır: “Buddizmi, xristianlığı, islamı qəbul etməmişdən öncə, türklər daha qədim və özünəməxsus dinə malik idilər. Bu din kosmik Tanrı kultuna əsaslanırdı. Öz kökü etibarilə e.ə.V- IV minilliklərə gedib çıxan, Avroasiya ərazisində məskunlaşan türklərin və monqolların dini inancı hesab olunan tenqri haqqında təsəvvürlər fransız tədqiqatçısı Jan-Pol Runun bu təsəvvürləri ümumiləşdirilərək “tenqrizm” adlandırmasına əsas verdi” [5, 5-7].

Qədim türklər kainatın hakimi, tək və qüdrət sahibi Göy Tanrıya inanırdılar. Göy Tanrı kainatın, həyatın sahibi, ölüm və həyatın qaynağıdır, səadəti də, bədbəxtliyi də verən tək varlıqdır.

Tenqriçilik və ya Göy Tanrı dinində Göyün ulu ruhu Tanrıdır, Göy ata Tanrı, torpaq ana Ötükendir. Göy Tanrı inancına görə Tanrının bənzəri yoxdur və Tanrı insanlara doğru yolu göstərən, onları mükafatlandıran və cəzalandıran yaradıcıdır. Türklər bu inanclarına görə bütələrə tapınmamişlər. Qədim türklər Göyün və yeraltının yeddi qatı, hər qatda çeşidli ruhların mövcud olduğuna və təbiətə, tanrıya, digər insanlara hörmət etməklə dünyanı tarazlıqda saxlanmasına inanırdılar. Bu tarazlığın pozulması şamanların köməyi və tanrıya qurban kəsməklə nizama salınırdı. Tanrıya yalvaranda əlləri yuxarı tutar, diz çöküb səcdə edirdilər. Dilək tutub ağaca parça bağlamaq, yola çıxanın arxasından su atmaq və s. kimi adətlər tanrıçılıq inancında öz əksini tapmışdı. Qədim türk abidələrində xeyirin və şərin Tanrıdan gəlməsi, bütün məsələlərdə Tanrıya təvəkkül inancının – “İnsan övladının hamısı yaranıb ki, Göy tərəfindən qoyulmuş vaxtda ölsün” (“Bilgə Kağan” abidəsi), ölümdən sonrakı həyat, yəni Qiyamətdə dirilməyə inamın izlərinin - “Göylərdə diri edilənəcəm...” (Kültigin, cənub-şərq tərəf, cümlə yarımçıq qalıb) olduğunu

görürük. Ümumiyyətlə, yeni dinlərin hansının olmasından asılı olmayaraq, bütün türk və monqol xalqlarında tenqriçiliyin izlərinə rast gəlmək mümkündür.

“Bugünkü Orta Asiya türk şivələrinin əksəriyyətində Tenqri “tanrı” və “göy” mənalarındadır. Türkiyə türkcəsində isə bu söz (olduqca qədimləşmiş) yalnız Allah mənasında işlənmişdir [6].

Göy Tanrısından sonra sakrallığına görə ikinci tanınmış yaradıcı Yer xandır. O, türklərin ən ibtidai ilahiləşdirilən qüvvələrindən biridir. Dünyanın əsas maddi, əks, qadın başlanğıcı kimi götürülən torpaq Yer xanın canıdır, bütün maddi varlıqlar və təbiət hadisələri onun qoynunda yaranıb məskunlaşmışdır. İkili xarakterə malikdir. Dünya xalqlarının mifologiyasında göy-yer qarşılaşmasına həsr olunan süjetlərdə yerdəyişmə hadisəsinə rast gəlirik. Göy kimi Yer də gah qadın, gah da kişi şəklində şərh olunur.

Bu inancın kökləri Hun Türklərinə dayanır. Belə ki, tenqriyyə görə hər şeyi görən və bilən məkanı göylər kimi tanınan Tanrıdır və Türk Xaqanlarına bu Tanrı tərəfindən səlahiyyət verilmişdir. Tanrının göydə olduğuna inanıldığı üçün bu tanrıya Göy Tanrı deyilmişdir. Göy Tanrı inancında təbiətlə iç-içə yaşayan türklər, təbiətdəki bəzi şeylərə də şərəfət veriblər, ancaq bunları Tanrı kimi qiymətləndirməmişlər. Məsələn, günəş fiquru Türk Mədəniyyətində çox önəmli olsa da, bahar dövrü bozqurt fiquru müqəddəs sayılsa da, bunlar bütə çevrilməmiş, yalnız Göy Tanrı tərəfindən Türklərə göndərilən nemət kimi anılmışdır.

Qədim Türklərdə müqəddəslik “ıduk” anlayışı ilə ifadə edilmiş və təbiət ünsürü olan sular və dağlar “ıduk” sayılmışdır. Belə ki, hər bir boyun bir müqəddəs dağı olmuş və bu dağ sanki Tanrının bu boya hədiyyəsi, bu boy üçün ıduk kimi qəbul edilmişdir. Tək Tanrı ideyasına söykənən bu inanc sistemində insanların dünyadakı həyatlarına görə axirətdə yer alacaqlarına inanılmış, Allah adına qurbanlar (daha çox atlar) kəsilmiş, ölən insanlar əşyaları ilə birlikdə basdırılmış və onların ruhları narahat olmasın deyə, məzarlar çox ciddi qorunmuşdur. Belə ki, Attilanın sırf bəzi türklərin məzarları Margus keşişləri tərəfindən açıldığı üçün səfərə çıxdığı da rəvayət olunur.

Tanrıçılıq inancında axirət, cənnət və cəhənnəm anlayışlarına da rast gəlinir. Bu inanca görə ruh (ürək) ölümsüzdür. Belə ki, qədim türklər ölərkən yaxşı insanların *uçmağa* (cənnət anlayışının əvəzi), pislərin *tamuya* (cəhənnəm anlayışının əvəzi) - yeddi qat yerin dibinə gedəcəyinə və təbiətə hörmət göstərildiyi, adətlərə riayət edildiyi təqdirdə Tanrının onlardan razı olacağına inanırdılar.

Göytürklərin təsəvvüründə dünya yurt (çadır) şəklindədir. Kosmosdakı Ağ yol çadırın tikişləri, ulduzlar isə işıq üçün açılan dəliklərdir. Tanrılar hərdən çadırı açırlar ki, yerə tamaşa etsinlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun finalında oğuz-türk elinin iki qanadı bir-birinə asi düşüb vuruşur, nəticədə şər məğlub olur. Qələbədən sonra elin başçısının gördüyü ilk iş bundan ibarətdər ki,

“Qazan gög alan çəmənə çadır dikdirdi” [7, 126]. Göründüyü kimi, burada qurulan çadır göylə əlaqələndirilir, dünyanın bütövlüyünə qarşı yönələn təhlükələr aradan qaldırılarda el Göy Tanrının şərəfinə göy altında mifik dünya modelini simvollaşdıran göy rəngli, başı göyə çatan çadır qurmalıdır.

Azərbaycan türklərinin tanrıçılıq görüşlərində bütöv kainat üç çadırdan ibarətdir: *ağ, qırmızı və qara*. Çadırların birincisində Günəş Tanrı, ikincisində insanlar – oğuz tayfaları, üçüncüsündə isə günaha batanlar məskunlaşırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud”da həmin təsəvvürlərə söykənən mifik dünya modelinin tam təsvirinə rast gəlirik. Eyni zamanda Qorqud Dədənin ekzistensial problemləri əks etdirən həyat-ölüm-ölməzlik haqqında düşüncələri tək-cə yazılı abidədə deyil, türk xalqlarının mənəvi ruhunda, dünyagörüşündə də qalmaqdadır.

"Şərq- həssas bir məsələdir" ifadəsi səbəbsiz deyil. O kiçik bir detalın son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik olduğu adət və ənənələrin, sosial təsisatların mürəkkəbliyini və bir o qədər də incəliyini bildirir. Bütün bunlar şübhəsiz ki, qədim türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dünyagörüşündən də qaynaqlanır.

“Tenqriliyin əsas ideyası sonrakı dinlərin ideyasından nə ilə fərqlənir? - İnsanın öləndən sonra sözün əsil mənasında diriləcəyinə və öz əvvəlki qiyafətində yer üzərinə yaşayacağına əmin olan inamla. Yuxu mərhələsindən keçib oyanacaqsa: Baydaq və ot kimi (əgər Yer oğlusansa), Günəş kimi (əgər sən Göy oğlusansa)” [8, 243].

Türkoloq Murad Acı tenqriliyi tədqiq edən, türk dialektləri ilə araşdırmalar aparan alman alimi Gerhard Dörferin “... söhbət bəşəriyyətin ilk monoteist dinlərindən biri sayılan tenrililikdən gedir” fikrinə münasibət bildirərək qeyd edir ki, bu barədə Avropa kilsəsi rəsmi olaraq susur, lakin xristianlıq tenqriliyin transformasiyaya ugramış şəkildir, İsa isə Tanrı xanın oğludur” [9, 11].

Tanrıçılıq dünyagörüşü mədəniyyət və adət-ənənənin mənəvi mirası kimi türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin şüurunda qalmaqdadır. XXI əsrdə dünya mədəni məkanına inteqrasiya edilməsi, xalqlar və dövlətlərarası mənəvi böhranın aradan qaldırılması prosesində mənəvi-etik dəyərlərin, ideyaların, meyllərin vəhdəti ilə türk xalqlarını bir araya gətirən tanrıçılıq inancının rolu əhəmiyyətli ola bilər. Bu mənada xalqımızın əski inancı olan tanrıçılığın daha dərindən araşdırılması öz tədqiqatçılarını gözləyir. Milli kimliyinə, mənəvi irsinə sahib çıxmaq özünə türk deyən hər bir xalqın haqqıdır və bu yolda bütün səyləri birləşdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Генишев Э.Р. Тюркские языки.-М.1997-с.52-53
2. Süleymenov Oljas. Az-Ya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.s.243
3. Mahmud Kaşğari. “Divanu Luğat-it-türk”. Dörd cilddə. I cild. Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.
4. Gökalp Ziya. Türkçülüğün Esasları. Nşr: Alter yay. Ankara. Baskı, 2012. s. 53
5. Безертинов Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов: научно-популярное издан., 2-е изд., доп. – Н. Челны. Аяз, 200, Казань, Слово, 2004, с.5-7.
6. Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 326 səh.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşri – B., Elm, 1988, s. 126.
8. Süleymenov Oljas. Az-Ya. Bakı , Şərq-Qərb, 2007.s.243
9. Аджи Мурад. Полынь половецкого поля. Москва. 1994, с.11.